

*Een nieuw perspectief op de eeuw
van de reformatie*

MACHT, RELIGIE EN GEMEENSCHAP IN DE ZESTIENDE EEUW

In de zestiende eeuw waren pastoors en priesters belangrijke figuren binnen een lokale gemeenschap. Toch wordt hun positie niet altijd op een juiste manier begrepen. In het verleden is door historici vaak gewezen op de ontoereikende theologische kennis en de slechte levenswandel van de katholieke geestelijkheid. Hun disfunctioneren zou een belangrijke oorzaak zijn geweest voor het doorbreken van de Reformatie in de Nederlanden. Wie echter de moeite neemt om de rol van plaatselijke zielzorgers vanuit een breder perspectief te onderzoeken kan tot verrassende inzichten komen.

Het beeld van de kerkhervorming in de Lage Landen is in hoge mate beïnvloed door gekleurde geschiedschrijving. In navolging van zowel katholieke als protestantse historici is vaak gesteld dat de Rooms-Katholieke Kerk onvoldoende weerstand kon bieden aan de wervende kracht van de reformatiebeweging en dat met name 'vrijende' en 'zuipende'

pastoors daar schuld aan hadden.¹

Het is echter de vraag of dit klopt. Wie bedenkt dat de zestiende eeuw gekenmerkt werd door machtswisseling en religieuze verandering, moet ook erkennen dat het goed mogelijk is dat beide verschijnselen op enigerlei wijze op elkaar betrokken konden raken.² Tot op heden heeft dat inzicht onvoldoende aan-

dacht gekregen, terwijl het gecombineerd onderzoeken van macht, religie en gemeenschap wel degelijk nieuwe resultaten kan opleveren.

De gebeurtenissen die in Apeldoorn in het laatste kwart van de zestiende eeuw plaatsvonden zijn daarvan een goed voorbeeld. De Apeldoornse parochie werd bediend door Cornelis Voet, een pastoor zoals er meer waren in die tijd. Hij woonde lange tijd buiten zijn parochie en leefde samen met een concubine, maar was evenwel een vertrouwenwekkend persoon voor zijn parochianen.

Levenswandel

Hoewel zijn levenswandel niet bepaald overeen kwam met de regels van de Rooms-Katholieke Kerk, was er in Apeldoorn niemand die daar een probleem van maakte. Voor de dorpsbewoners was Voet ten slotte een belangrijke hulp bij personele problemen. Zo kon de pastoor gehoord worden over een plaatselijke doodslag, werd hij tijdens een mis uitgeschoolden door een verhitte parochiaan en werd hem gevraagd om duivelse geesten uit te drijven.³

Hoewel deze voorvallen vooral de sociale positie van Voet etaleren, roerde hij zich ook in theologisch opzicht. Zo werd tijdens één van de eerste gereformeerde synodes in Gelderland een bericht van Voet voorgelezen, waarin de pastoor te kennen gaf trouw te zweren aan de Rooms-Katholieke Kerk en dat hij zich niet wenste te conformeren aan de leer van Luther en Calvijn.⁴

Ook in zijn parochie voelde Voet de drang om zijn geestelijke werkzaamheden te continueren en zette hij zich herhaaldelijk af tegen nieu-

Kaart van de Veluwe aan de hand van Christiaan Sgrooten (1570)

we kerkelijke en religieuze richtlijnen die door de classis en het Hof werden uitgevaardigd.

De pastoor werd al snel beschouwd als een ‘papistische paep’ die de gereformeerde kerkopbouw op de Veluwe frustreerde. Het Hof ondernam dan ook snel actie en stuurde een nieuwe predikant, Theodorus Jacobi, naar Apeldoorn. Per brief werd aan de schout van Apeldoorn opdracht gegeven om de predikant fatsoenlijk onderdak te geven en ervoor te zorgen dat hij geaccepteerd zou worden door de parochianen.⁵

Maling aan instructies

De schout had echter maling aan de instructies van het Hof. Hij bracht de inmiddels gearriveerde predikant naar een herberg en ging weer door met zijn dagelijkse werkzaamheden. Jacobi werd aan zijn lot overgelaten en dus hadden de parochianen vrij spel om de nieuwe predikant dwars te zitten.

De acties van de Apeldoorners bereikten een hoogtepunt op Tweede Pinksterdag in het jaar 1595. Die ochtend was predikant Jacobi naar de parochiekerk gegaan om te preken. Slechts een klein gedeelte van de parochianen was naar de kerk gekomen, maar niets stond Jacobi in de weg om de dienst te beginnen.

Ondertussen verzamelden zich op het kerkhof naast de kerk een grote groep mannen, vrouwen en kinderen die begonnen te ‘kryten, tieren ende bleren’ en zo de dienst verstoorden. Het lawaai was zelfs zo heftig dat Jacobi niet verder kon preken en lange tijd moest wachten om zijn dienst te kunnen vervolgen.

Toen de rust enigszins leek weer-

gekeerd, hadden de parochianen een nieuwe actie bedacht. In allerijl werd een jong kalf voor de kerkdeur gezet en werd het beest ‘met steken ende knypen’ bewerkt. Daarop begon het kalf te ‘bleren ende kryten’ waarop enkele mannen de kerkdeur opentrokken en het beest naar binnen duwden. Het kalf ging al springend door de kerk, waardoor de mensen in de kerk enorm begonnen te lachen.⁶ Plotsklaps was alle eerbied verdwenen.

Het Hof kon de blasfemische actie uiteraard niet goedkeuren. En dus werd de schout dringend verzocht om de aanstichters aan het Hof uit te leveren en de predikant van zowel geld als een goed onderkomen te voorzien.⁷ Bovendien werd door het Hof een gerechtelijk onderzoek ingesteld. Al snel bleek dat de predikant en zijn aanhangers al langere tijd werden uitgedaagd en getart.

Preken op de kermis

Zo werd Jacobi gedwongen om op de kermis te preken, hetgeen hij in eerste instantie weigerde, en werden gereformeerde kerkgan- gers op straat uitgescholden door – onder meer – de concubine van pastoor Voet.⁸ De pastoor zelf was de gemeenschap zeer dienstbaar en bleef zijn katholieke activiteiten met onverminderde kracht uitvoeren.

De acties van de Apeldoorners bereikten een hoogtepunt op Tweede Pinksterdag in het jaar 1595.

Hoewel het Hof herhaaldelijk een bevel uitvaardigde om de pastoor af te zetten, wilde de schout daar niets van weten. Hij besloot geen gehoor te geven aan de opdrachten vanuit Arnhem, omdat de kerspellingen volgens hem onvoldoende in de besluitvorming waren betrokken.⁹ De situatie bleef daardoor ongewijzigd; de pastoor kon zijn activiteiten voortzetten, veel Apeldoorners bleven hem bezoeken en de gereformeerde erediensten werden nog altijd niet naar behoren uitgevoerd.

De gebeurtenissen die in het zestiende-eeuwse Apeldoorn plaatsvonden laten zien dat een geestelijke inderdaad afwijkend gedrag kon vertonen. Pastoor Voet was immers niet gevrijwaard van kerkelijke verdenkingen en zijn levenswandel was niet onberispelijk. Toch waren de parochianen tevreden over zijn functioneren, getuige hun inspanningen om de gereformeerden te dwarsbomen.

Lokale machthebbers

De parochianen hadden dan ook duidelijke sociale en religieuze verwachtingen en schroomden niet om die kenbaar te maken. Zij werden daarin gesteund door lokale machthebbers – een schout of een edele – die ondanks hun verheven status volledig deel uitmaakten van de gemeenschap.

Kerk van Apeldoorn in circa 1745

Opnieuw kerk van Apeldoorn, afgebroken in 1843

Een pastoor of priester had dan ook rekening te houden met de invloed, tradities en verwachtingen van de lokale mensen. Het is dan ook niet voor niets dat de hervormingspogingen van de classis en het Hof bijna geen effect sorteerden.

De gewestelijke autoriteiten waren voor een dorpsbewoner onbetrouwbaar en onbereikbaar. Zij maakten bovendien geen onderdeel uit van de 'heilige gemeenschap' waarbinnen macht, invloed en religiositeit volledig samenvielen.

De gereformeerden dienden deze muur te slechten, hetgeen ze niet

gemakkelijk af ging. Het zou dan ook nog langere tijd duren voordat er op de Veluwe sprake was van een stabiel kerkelijk leven in gereformeerde zin.

Jos de Weerd (Zwolle, 29 augustus 1990). Als promovendus verbonden aan de VU. Promotie-onderzoek gaat over de reformatie over de Veluwe in de zestiende eeuw waarbij regionale machtswisseling en religieuze verandering op een contextuele manier worden geanalyseerd.

Noten

- 1 Zie bijv. W. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de hervorming* (2 dln.; Arnhem en Utrecht 1864-1871), R.R. Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland voor de reformatie van ong. 1500 tot 1580* (Utrecht 1954) en L.J. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw* (3 dln.; 2e druk, Amsterdam 1947).
- 2 Vgl. J. Bossy, *Christianity in the West, 1400-1700* (Oxford 1985) en D.H. Nexon, *The struggle for power in early modern Europe. Religious conflict, dynastic empires and international change* (Princeton N.J., 2009).
- 3 Gemeente Archief Apeldoorn, Schriftencollectie Moerman, inv.nr. 14; Gelders Archief (GA), 0203 ORA Veluwe en Veluwezoom, inv.nr. 320, fol. 38 en GA, 0124 Brieven van en aan het Kwartier van Veluwe, inv.nr. 1005, nrs. 7658 en 7663.
- 4 *Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620*, J. Reitsma en S.D. Van Veen (ed.) (8 dln., Groningen 1895), IV, 32.
- 5 GA, 0124 Brieven Veluwe, inv.nr. 1005 nr. 7763.
- 6 J.S. van Veen, 'Overgang, 'Uit den tijd van overgang', in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 10 (1917), 27-28 en GA, 0124 Brieven Veluwe, inv.nr. 1005 nr. 7777.
- 7 Van Veen, 'Overgang', in: NAK 10, 27-28.
- 8 Ibidem, 31-32.
- 9 Ibidem, 28-30.